

A régi magyar (15–17. századi) orvosi szavakat és kifejezéseket tartalmazó források és olvasóközönségük

1. Nem könnyű dolog a régi magyar orvosi nyelv szavait és szókapcsolatait felkutatni. Részben segítenek ebben az etimológiai (TESz., EWUng.) és a nyelvtörténeti szótárak (OkISz., NySz., RMG). A szóösszetételek és a körülírtas kifejezések nagy része azonban nem található meg ezekben. A régi magyar orvosi nyelv vizsgálatakor tehát az eredeti forrásokra kell támaszkodnunk: elsősorban a szójegyzékekre és a szótárakra. Ilyenek például a Besztercei szójegyzék (1395 k.), a Schlägli szójegyzék (1405 k.), a Murmelius-féle szójegyzék (1533), Pesti Gábor *Nomenclatvra sex lingvarvm* című munkája (1538), Calepinus *Latin–magyar szótára* (1585), Szikszai Fabricius Balázs *Nomenclatvra Dictionarium Latino-vngaricum* című szótára (1590), Verancsics Faustus *Dictionarivm qvinque... lingvarum...*-a (1595) stb. A szótárak közül a legjelentősebb a korban Szenczi Molnár Albert (1604) és Pápai Páriz Ferenc szótára (1706). Az utóbbi, bár a 18. században jelent meg, mégis inkább a 17. századi nyelvhasználatot tükrözi, többek között azért is, mivel több korábbi forrásra is támasz-

kodott, például Murmelius Lexiconára (Krakkó, 1533), Szikszai Fabricius Nomenclatvrájára (Debrecen, 1590) és Szcenci Molnár Albert szótárára (1604).

A glosszák, szójegyzékek és szótárak már a 15. századtól fogva oktatási célokat szolgáltak, és olykor tankönyvek kiegészítői voltak (vö. Melich 1907: 3–4). Melich Szikszai munkájáról ezt írta: „műve megalkotásánál az a paedagogiai elv vezette, hogy tanítványai az őket körülvevő tárgyakról tudjanak szabatosan latinul beszélni” (i. m. 1907: 5). Finály (1897: 6) ugyanezt állapítja meg a Besztercei szójegyzékkel kapcsolatban: „az író maga »nominalae«-nak nevezi iratát, a mi feljogosít, hogy ne lássunk benne egyebet, mint egy ú. n. »nomenclator«-t, azaz egy szószeretetet, a melyet amaz időben az iskolában kiadtak a tanulóknak, hogy véssék emlékezetükbe a különböző tárgyak latin neveit”. Ezt bizonyítja Szcenci Molnár Albertnek Georg Remhez 1610. szeptember 18-án küldött levele is, amelyben barátait idézve a következőket írta: „Azt mondják ugyanis mind és erősítik, hogy egyetlen szótár kibocsátásával, amit a deákság egész Magyarországon szomjúhozik, többet csinálhatok mind az egész hazának, mintha egyik helységében több évig tanítom az ifjúságot avagy az egyházközséget” (Benkő Samu [kiad.] 1984: 207).

Pápai Páriz nem említette sehol sem, hogy miért fogott szótár írásához. Melich azonban logikus magyarázatot adott erre *A magyar szótárírodalom* című értekezésében: „Az igazi okot, amiért új latin-magyar szótárra volt szükség, a tantervi változásban látom. [...] a XVII. században az iskola sok olyan latin író művét, illetve szókészletét fogadta be klasszikusként, a mely írók a XVI. században vagy ismeretlenek voltak, vagy pedig nyelvük nem volt alkalmas arra, hogy az iskola műveiken a szép latin beszédet, stílust tanítsa. [...] A haladó tudomány szempontjából avult volt el [!] tehát MOLNÁR ALBERT szótára. [...] Aztán az iskola másképp tanította a XVII. század végén a közmondásokat, a latin-görög mythológiai neveket stb. Mindez hozzájárult, hogy MOLNÁR szótára helyett, a melyben az előbb említett dolgok benn voltak, újat kellett szerkeszteni. Ilyen új szótárt írt P. Páriz” (Melich 1907: 24).

A szójegyzéktípusú munkák közé tartozik Comenius Orbis pictusa is, amely a tanulók számára az enciklopédikus ismeretanyagot a gyermeki érdeklődésnek megfelelően foglalja össze, és a szemléletesség elvét követve képekkel szemlélteti. Könyve tulajdonképpen képes szótár, amelyet az alsó- és a középfokú oktatásban részt vevő diákoknak szánt, és 5 táblán (XXXVII, XXXVIII, XXXIX, XL, XLI) foglalkozott kezdetleges anatómiai ismeretekkel is. Ezek a táblák tekinthetők a későbbi anatómiai atlaszok elődeinek. Comenius új szavakat nemigen alkotott, általában Szcenci Molnár Albert szótárának szavait használta. Van azonban néhány olyan kifejezése is, amelyet máshol nem találtam meg.

A szójegyzékekhez, szótárakhoz hasonlóan tanulóknak készült Apáczai Encyclopaediája is. Apáczai azt tűzte ki célul, hogy magyar nyelven közölje a magyarokkal az összes tudományokat. Saját szavaival megfogalmazva: „...hozzáláttam, hogy mindenfajta tudományágból magyar nyelvre fordítsak valamit” (az Encyclopaedia előszavából id. Szigeti 1977: 78). „...nem halok meg addig, míg magyar nyelven nem közlöm a magyarokkal az összes tudományokat” (i. m. 79). „Arra törekedtem [...], hogy erőmhöz képest enyhítsek azon a hatalmas hátrányon, mely hazai nyelven írt könyvekben mutatkozik, és hogy tanulóifjúságunknak legyen legalább egyetlen olyan könyve, amelyből az egész műveltség kövedékes szálait legombolyíthatja, mégpedig anyanyelvén” (i. m. 82). Ezt erősíti meg a munka előszavának következő mondata is: „A magam és tanítványaim számára toldoztam ezt össze, és nem mások számára” (az Encyclopaedia előszavából id. Szigeti 1977: 85.)

Nagyon fontos források a gyógyítással (is) foglalkozó munkák. A legjelentősebbek: Lentsés György: *Ars Medica* (1577), Melius Juhász Péter: *Herbarium* (1578), Beythe András: *Fives könnű* (1582), Frankovits Gergely: *Haznos és fölötte szükséges könyv* (1588), Apáczai: *Encyclopaedia* (1653), Pápai Páriz Ferencz: *Pax Corporis* (1690/1747); Nadányi János: *Kerti dolgoknak le-írása* (1699; ennek 3. könyve a kerti holmíknak orvosi hasznát tárgyalja); valamint a számos kéziratos orvosló, illetve receptekönyv is, amelyekből Hoffmann Gizella az *Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmainak történetéhez* című sorozatban *Medicusi és borbélyi mesterség címen* (1989) tizenötöt kiadott. Az utóbbiakhoz hasonló többi ilyen jellegű munka csupán kéziratárakban olvasható.

Az első orvosi könyvek (az *Ars Medica* és a *Pax Corporis* is) nem tudósoknak, hanem egyszerű embereknek készültek. Céljuk az volt, hogy otthon lehessen gyógyítani a hozzátartozókat és a környék embereit. Ezt bizonyítják a könyvek címlapjai és előszavai.

Például Lentsés György az *Ars Medicának*, az első kéziratos tudós orvosló könyvnek szerzője, az erdőszentgyörgyi példány címlapján és előszavában a következőket írja: „...az ARS MEDICA az az olly Könyv, melljben minden féle nyavallyák ellen; mellyek szoktanak történni az emberi testben; sok haznos es gyakorta meg próbált orvosságok találtnak. Mellyet előzőr özve szedegetet

Tudos embereknek observatiojokból LENTSÉS GYÖRGY [...] A szegény tudatlanoknak [...] nem a Bölts emböröknek...” (id. Péter Mihály 2006: 19).

Pápai Páriz Ferencz, az első nyomtatott tudós orvosló könyv szerzője *Pax Corporis*ának egész címlapot kitöltő címében ezt olvashatjuk: „PAX CORPORIS. Az-az: Az emberi Test Nyavalyáinak Okairól, Fészkeiről 's azoknak Orvoslásának módgyáról való TRACTA. Mellyet mind élő Tudós Tanítóinak szájokból, mind a' Régieknek tudos Írásokból, 's mind pedig maga sok Betegek körül való Tapasztalásiból summáson össze-szedett, és sok ügye-fogyott Szegényeknek hasznokra, meny-nyire lehetett, értelmesen 's világosan Magyar nyelven kiadott” (Pápai Páriz Ferencz 1690/1747).

A címből egyértelműen kitűnik, hogy a fejedelem orvosa a szegény népre is gondolt, hiszen nekik ajánlotta művét. A munka 2. (Löcse, 1692) kiadásának címlapján (és a további kiadásokban is) azt olvashatjuk, hogy munkáját a „Házi-Czelédes gazdáknak és Gazdasszonyoknak [szánja], kik Városokban és Falukon laknak” (Pápai Páriz Ferencz 1690/1747).

A *Pax Corporis* 45. oldalán pedig ezt olvashatjuk: „Nem lévén e' munkában szándékom, hogy a' Nyavalyáknak minden nemeiről szóljak; hanem tsak 'a közönségessebbekről, mellyek gyakrabban forognak az emberek között, és a' mellyek hosszas, munkás hozzá való készület és gyakorlott kezi mesterség nélkül orvosolhatók; mert amazokra tudós Orvosnak jelen-léte kívántatik, ki ez én írásom nélkül nem szűkölködik. Ittis azért a' ritkábban eső, és munkásabb orvoslású nyavajákat, mellyek e' Ré-szekben lenni szoktanak, mind elő nem számlálom” (Pápai Páriz Ferencz 1690/1747: 45).

A kézzel írott receptekönyveknek és orvosló könyveknek a célja is az volt, hogy segítsenek az egyszerű emberek gyógyításában. Mindebből az következik, hogy a régi források (szójegyzékek, szótárak, orvosló könyvek) szerzői próbálták munkájukat a tanulók és az egyszerűbb emberek számára is érthetővé tenni. Igyekeztek köznyelvi szavakat, olykor tájszavakat és hangutánzó szavakat használni. Ha nem tudták lefordítani egyszerűen a latin kifejezéseket, akkor körülírást alkalmaztak (néha azonban a magyarázat, a körülírás az idegen nyelvben is megvolt). Az orvosló könyvekben a szavak és kifejezések gondos megválasztásán, megmagyarázásán, valamint a szöveg logikus felépítésén kívül a szerzők egyéb eszközökkel is próbálták munkájukat az olvasóközönséghez közelíteni.

2. Az alább felsorolt adatok közlésekor teljességre nem törekedhettem a hatalmas példaanyag miatt. Leginkább a közismert és a gyakran használt szavakat hagytam ki. – A felsorolt példák az általam alkotott kategóriák közül olykor több kategóriába is besorolhatók lennének. – A példákat a csoportokon belül betűrendbe (az íráskép alapján, eltekintve a szó ejtésétől) sorolom fel. – A példákat betűhűen közlöm, kivéve az olyan ő-t és ü-t, amelyik felett kis e található. A Molnár Albert és Pápai Páriz Ferencz latin–magyar szótárából idézett példákat a latin szavak szerint tettem ábécésorrendbe.

2.1. Egyszerű, köznyelvi vagy nyelvjárási (gyakran hangutánzó vagy hangulatfestő) szavak és szerkezetek, amelyek között sok a metaforikus kifejezés. BesztSzj. 1395 k.: 943: (spadosus) *herelt low* (TESz.); i. m. 45: (Gemellus) *yker* (TESz.); BécsiK. 1416 u./1450 k. 41: *fitma* (TESz.); 1565: *fitmany* (TESz.).

SchlSzj. 15. sz. eleje: 280¹: (celebrum) *aglag*; i. m. 338: (maxilla) *altetem* 'állcsont'; i. m. 377: (vber) *chech*; i. m. 1989: (demens) *elmetelen*; i. m. 376: (mamilla) *emlv*; i. m. 350: (pallatum) *en* (Szamota szerint: *íny*; ma azonban a *palatum* szájpadot jelent); i. m. 466: (sanies) *ew* 'genny'; i. m. 342: (pubes) *fan* 'szeméremtájék, szeméremszőrzet'; i. m. 402: (anuralis) *geres vy*; i. m. 2047: (castratus) *herelh*; i. m. 363: (sterto) *hortyogog*; i. m. 356: (tussis) *hurutas*; i. m. 399: (pollex) *hwuelk*; i. m. 229: (gelinellus) *ikeres gyermek*; i. m. 387: (neruus) *in*; i. m. 2144: (abhortium) *jdethlen gyermek* 'idő előtt született, koraszülött gyerek'; i. m. 424: (duodemis) *kerekes* 'nyombél'; i. m. 401: (anuralis) *kezep vy*; i. m. 403: (auricularis) *kis vy*; i. m. 375: (armus) *mely kalan* 'az ember felső karja'; i. m. 400: (index) *mutato vy*; i. m. 302: (anticiput) *nayknak* [!] *kamaraya*; i. m. 353: (spuma) *nayl* [!] 'nyál'; i. m. 332: (gustus) *neldekles* (de l. TESz.: 'ízlelés, kóstolás'); i. m. 368: (gurgurium) *neldekles* 'gége, nyeldekölő'; i. m. 371: (isosagus) *nel dekle torok*; i. m. 318: (facies) *orca*; i. m. 385: (vulwa) *picha*; i. m. 1974: (lepra) *poklos*; i. m. 411: (cartilago) *porczogo*; i. m. 423:

¹ A szám nem oldalszám, (a későbbi SchlSzj.-ből származó példákban sem), hanem a Szamota István által adott sor-száma a szónak.

(largaon) *remes* (= remese) 'végbél'; i. m. 441: (culus) *seg*; i. m. 386: (vlna) *seng* 'singscont'; i. m. 360: (singulto) *soklok* 'csuklok'; i. m. 357: (flegma) *tacon*; i. m. 448: (polles) *terd kalach*; i. m. 410: (costa) *tetem* 'csont'; i. m. 1972: (cicatrix) *vak seb* 'var'; i. m. 465: (*scabies*) *var*; i. m. 348: (molaris) *zap fog*; i. m. 308: (supercilium) *zemeldek*; i. m. 307: (palpebra) *zem fedel* 'szemhéj'; i. m. 312: (pupilla) *zem fen*; i. m. 322: (ruga) *zeplew*; i. m. 270: (nascens) *zilekedven* (Szamota 1894: 91–96). 1525 k.: *wakzem* 'halánték' (TESz.).

Murmeliuss 1533: LIV/728: (Omentum) *Cheples gaay* [= háj] 'a hashártyának a hasi zsigereket a gyomorral összekötött kettőzete' (Brencsán 2006); i. m. LXX/904: (Icterus) *Farkas var* (itt valami probléma lehet a fordítással, mert az *icterus* sárgaságot jelent, a *farkasvar* pedig régen fekélyt, rákot jelentett); i. m. LXXI/915: (Vertigo) *Feynek forgasa* 'szédülés'; i. m. LIII/686: (Mandibula) *Fog hel*; i. m. XLV/570: (Eunuchus) *Herrelt ember*; i. m. LXXIV/938: (Astmaticus) *Herpiteslő*; i. m. LXI/773: (Neruus) *Iyn* [!] (a régi orvosi nyelvben az *in* jelentett ínt és ideget is!); i. m. LIX/765: (Condylyus) *Izeknei* [= k!] *hailasa* 'ízületi véggel rendelkező csontrés' (Brencsán 2006); i. m. LIX/770: (Iunctura) *Iz hailas*; i. m. XLVIII/617: (Gustus) *Nyeldokleis*; i. m. LXVII/870: (Blesus) *pelp* 'selyp, pösze'; i. m. LXVI/861: (Balbus) *Röbögö* 'dadogó'; i. m. LXIV/658: (Strabo) *Sandal* 'kancsal'; i. m. XIV/836: (Cicatrix) *Sebhel*; i. m. XCVIII/1240: (Lens) *Serke* 'tetű petéje'; i. m. LVI/727: (Praecordia) *Synek haloia*; i. m. LXXVIII/978: (Gangrena) *Vat hus* (Brencsán 2006 szerint a gangraena üszkösödést jelent!) (A példákat l. Szamota kiad. 1896.)

Lentsés (1577) I. 43a: *Erzekönseg* [pl. látás, hallás stb.]; i. m. I. 220b: *ewessegh* 'gennyedtőség'; i. m. I. 43a: *Fuladozas*; i. m. IV. 2a: *Futoso Myrigh* (Brencsán 2006 szerint a szó jelentése: 'gümőkóros nyaki nyirokcsomó-duzzanat'); i. m. IV. 1b: *Ganchyü* 'innak csomózása, daganat'; i. m. I. 43a: *Lelekzet vewö Chyew* 'légcső'; i. m. I. 43b: *Meredök* 'merevgörcs'; i. m. I. 93b: *Nyelw cyap*; i. m. I. 45a: *Nyversesegh* 'emésztetlen, a gyomrot megterhelő étel hatása'; i. m. IV. 1b: *pattagozas* 'pörösenés, kelés'; i. m. IV. 2a: *pattanas*; i. m. IV. 2a: *Vereytek Folyoso* 'pórus'; i. m. I. 20b: völgyes Seb (= fistula); i. m. IV. 2a: *zömlech*.

Melius 1578: 88/1: A kinec a *seggi remeseie* 'végebe' ki esic. Érdekes azonban, hogy az Index részben ezt olvashatjuk: *Seggi remeseie avagy toronga* ki esic. Kérdéses azonban, hogy a *remese* és a *torong* ugyanazt jelentette-e. A TESz. a *torongy* első megjelenését 1585-re teszi (Cal. 1064), és a 'fekély, különösen a bélben' jelentést adja meg, igaz, hogy egy 1782-es adatot is közöl, ahol 'belső részek, belek' a szó jelentése.

Szikszai 1590: 84: (Palpebrae) *Az szömlődök hea* 'szemhéj' (Melich 47); i. m. 90: (Lumbi) *Embernek agyeki* (Melich 49); i. m. 91: (Coxa) *Forgo czőt, vag' farcziga* 'farokcsigolya' (Melich 50); i. m. 96: (Loripes) *Hamfa labu* (Melich 51), a szó jelentése Veres Péter szerint: 'csámpás' (Nyr. LXX: 159); i. m. 171: (Reduua) *Köröm merög* (Melich 78), a szó jelentése: 'körülmagygyulladás'; i. m. 96: (Blaesus) *Pelp, selp* (Melich 51); i. m. 92: (Crus) *saar tetem* 'szárkapocscsont' (Melich 50); i. m. 91: (Praeputium) *Szemerem testnek bőre* (Melich 49).

Szenczi Molnár Albert 1604: Foetus. *Hasas, Terhes, Tölgyellő* 'terhes'; Delirium. *Főnek meg-hiulasa, Bolyokázás, Efélyösseg*; Porus. *Veretec lic*; Scrotum. *Monyatóki, Töki saczkoja* (az EWUng. a szónak a belső szervek, mirigyek váladékának tömlőszerű zacskója jelentésére az első adatot 1760-ból idézi csak!).

Apáczai 1653: 142: *buz* 'comb'; i. m. 189: *fikarty* 'rost'; i. m. 189: *fuallás* 'szél'; i. m. 148: *fül vásár* 'fülszír'; i. m. 144: *gömböc* 'gyomor, has'; i. m. 184: *gyakdos* 'szúr'; i. m. 189: *haboru aluás* 'nyugtalan alvás'; i. m. 150: *holyag boritotta* 'dűlmirigy'; i. m. 184: *hurutás* 'köhögés'; i. m. 167: *kimohozás* 'a szeméremszőrzet kinövése, a nemi érés ideje'; i. m. 167: *mehnek ajtaja* (*βaja*) 'méhszáj'; i. m. *makkotska* 'mirigy' (a *makk* elnevezés többször is előfordul Apáczainál; szól az agyban levő *fényő makkotskáról* 'tobozmirigy' (i. m. 154), a *tsetsek makkotskairól* (i. m. 150), valamint a *takony tsináló makkotskáról* is (i. m. 148)); i. m. 184: *βuro* (*gyakdos*) *fájdalom*; i. m. 182: *zabarlódás* 'torkosság'; i. m. 181: *zákány* (*ülepeds*) 'üledék'.

Lippay 1664: 307: a' vizzel *korogtatva* (= gargarizálva) *mossa-meg* gyakran a' torkát.

Comenius 1669: *árva hús* 'izom' (XXXIX. tábla), *orvos* (*nevedékeny, deák*) *ujj* 'gyűrűsujj', *vak-szarv* (XXXVIII. tábla). Az *árvahús* a musculus megfelelőjeként a következő szövegkörnyezetben fordul

² Az arab számok a példák sorszámai (a további Murmeliustól származó példák esetében is).

elő: „Levonnyattatván a’ bőr, megtetszik a’ hús, nem egész darabban, hanem elosztva, mintegy kolbászokra, amellyet egereknek (*árva husoknak*) hívunk.” A *vakszarv* a *vakszem* (= halánték) szinonimája.

Pápai Páriz 1690/1747: 394: *alutó* ’altató’; i. m. 13: *elől-járó posta* ’előjel, tünet’ (pl.: „Ha valamely tag reszketése öreg korban esik, többire holtig úgy marad, és vagy Gutta-ütésnek, vagy legalább valamely tag elesésének *elől-járó postája*”); i. m. 5: *feje lágya*; i. m. 28: *félszegség* ’bénaság’; i. m. 150: *Gyomor háborúja*; i. m. 4: *hánytató Orvosság*; i. m. 169: *Has-sikulás* ’hasmenés’; i. m. 319: *kiomlás* ’varasodás, varképződés, kiütés’.

Pápai Páriz 1708/1767: *Fistula. Tsű, Tsév, Tsív, Síp* ’sipoly’; *Helloborosus. Záßpás, Bolond, Eszelős ember, Melánkóliás* ’bolond’; *Lasanum. Szaró, Huddó edény*; *Latrina. Szaró-ßék, Árnýék-ßék*; *Lema. Orr, Szem-folyás, Tsipázás*; stb.

2.2. Metaforikus kifejezések. Murmelius: 1533 LV/711: (Epiglosis) *Torok dioia* ’gégefedő’ (Szamota 1896); Lentsés 1577: I. 61b: *arpa* ’szembetegség’; i. m. I. 17a: *Chyap*: ’végbélkúp’; Szikszai 1590: 92: (Conuexum pedis, pars superior) *Az labnak az feie* (Melich 50); *Medicinae Variæ* 1603 k.: *petsenies szem* ’gyulladt szem’ (Hoffmann [szerk.] 1989: 14); Máriássy 1614–1635 k.: *uegbel* (Hoffmann [szerk.] 1989: 70); i. m.: *keoreom haz* (Hoffmann [szerk.] 1989: 56).

Pápai Páriz 1690/1747: 68: *érnek réttye* ’ér fala’; i. m. 91: *mondola* ’mandula alakú, köztösvetekből álló szerv’; i. m. 99: *petsenye* ’izom’ (a TESz. szerint a *pecsenye* szaknyelvi jelentése a Pax Corporisban: zsír, szalonna; ez azonban téves; vö.: i. m. 376: *musculusok vagy petsenyés husok*; vagy i. m. 92: *a’ nyeldeköl körül való apró petsenyék*); Pápai Páriz 1708/1767: 144: *nyelő hurka* ’nyelöcső’; stb.

2.2.1. Különleges típusai a metaforikus kifejezéseknek az állatnévi eredetű betegség- és testrésznevek. Ezek többféleképpen keletkezhetnek. Az ősi (már az ókortól kezdve élő) babonás hit szerint az ember gyomrába és egyéb részeibe: a fülbe, az orrba, a bőrbe, a fogba – a test nyílásain át – mindenféle utálatos állat, különösen kígyó, béka, gyík, víziborjú ’pettyes göte’, férgek jut be, és ott önálló életet élve elszívja az ember erejét.

A fogféregelméletről például (amely egészen a 18. századig tartotta magát) először a mezo-potamiaktól hallunk még a Kr. e. 2. évezred elején (Hoffmann-Axthelm 1973: 27), akik úgy gondolták, hogy a fogak fájdalmát a szuvasodást okozó (fogakban lévő) démonok, férgek idézik elő. Az emberben (vagy az állatban) élősködők (vagy vélt élősködők) neve gyakran vált betegségnevvé: *fülféreg, fogféreg, szörféreg, giliszta, tetű*.

Az állatnévi eredetű betegségnevének oka azonban többnyire nem az emberben élősködő állat vagy vélt állat meglétében keresendő. Az ilyen nevek gyakran külső vagy belső hasonlóság alapján történt névátvitellel keletkeztek.

Külső hasonlóság alapján történt névátvitellel keletkezett, például: *béka* ’nyelv alatti daganat’. Lentsés 1577: I. 91a: „*Az Nyelw alath [...] dagadas lezön, kyth Bekanak hynak.*” Pápai Páriz Ferencz részletesen meg is magyarázza a név eredetét: „Igy hivattatik: mert ez a’ *Dagadás* ollyan formában düllyed-ki, és közepi iránt két felé vagyon válva, mint a’ *békának az utollya*” (Pápai Páriz 1690/1747: 77). Miskóltzy más indoklását adta a *béka* elnevezésnek: „mivel a’ kin vagyon ez a’ daganat, a’ szolást igazán nem teheti, hanem mintegy *Béka* úgy rekeg, és az ő nyavaláját aval jelenti-meg” (Miskóltzy 1742: 114). Stb. Ebbe a típusba tartoznak még a következő szavak is: *békavar, disznósza, fűrjofolt, fűrjmonyos seplő, madárkórság, nyúlajak, polipus, torokgyík, tyükszem, vakondokdagadás* stb. is.

Máriássy 1614–1635 k.: *beka war* (lóbetegség; Hoffmann [szerk.] 1989: 57). – *Disznósza*. A TESz. szerint a *szak* első jelentése ’az áll alatti mirigyek gyulladása, hályogja’. Magyary-Kossa II. (1929: 289) szerint a *disznósza* kifejezés olyasfajta mirigygyulladás, amikor az arc annyira egybeolvad a nyakkal, hogy disznófejeszerű látványt nyújt, és szerinte a kifejezés már Bornemiszanál (1578) is előfordult: „*Toroc gyikia [...] diszno szakaia*, keleuénye oszollyon.” – *Madárkórság* ’a nyelv bénulása’. Lentsés 1577: I. 91a: *Az Nyelwnek gutayath Magyarul, Madar korsagnak hyiak*. A névátvitel alapja valószínűleg az a megfigyelés, hogy a madaraknak viszonylag kemény és merev a nyelvük, és az a hangképzésben nem vesz részt (vö. Szőke 1982: 39), akárcsak a bénult nyelvű emberé. – *Nyúl-ajak* (Miskóltzy 1742: 182; a TESz. a szónak az első előfordulását 1808-ra teszi, bár megjegyzi, hogy a szó nem szakszóként [csupán hasonlításban] már előfordult 1683-ban is: *Amint fel vagyon hasadva Nyúl ajak formara az embernek ajaka*). – A *torokgyík* már 1489-ben is előfordult: *torokgyík* (TESz.) ’torokgyík, diftéria’. A *torokgyík* Issekutz szerint olyan fertőző betegség, amelynek lefolyása során a szájpadon, a nyelvcapon,

a garatíveken és a torokban sárgásszürke, hártyszerű lepedék keletkezik, amely darabokban válik le, foltokat okozva (vö. Issekutz 1959: 77). – *Tyuk szöm* 'szemölcs, kis, kerek bőrkeményedés' (Cal. 1585: 185-ből id. a TESz.). – Miskóltzy 1742: 111: *Polypus*. „*Miért hivatattik Polypusnak? Mivel az ő figurája hasonló az tengerben lévő Habarnicza névű hálnak lábaihoz*”; i. h.) – Miskóltzy 1742: 109: *vakandok dagadás* [...] *Ez lágy dagadás [...] kiváltképpen az fejen szokott lenni, mely az ő széles és fel-hóljagzott formájára nézve a 'Tekenyős-Béka, vagy vakandokhoz hasonló, s azért is annak hivatattik*. Stb.

Keletkezhettek állatnévi betegségnevek belső hasonlóságon alapuló névátvitellel is, elsősorban undok, harapós, mérges állatok nevéből. Ilyenkor az állatnév a betegség súlyosságára, rosszindulatú, pusztító voltára utal, és egyben kifejezi a kártékony állatok iránti megvetést is. Ide a korból a következő betegségnevek tartoznak.

Melius 1578 145.1: *Farkas és rothat seb*. – Pázmány Imádságos könyvéből id. Magyary-Kossa II. 1929: 291: *Farkas betegség*. Pázmány szerint a szó valószínű jelentése: 'farkasgörcs, erős görcs' vagy 'farkasseb', amely rákot vagy nehezen gyógyuló fekélyes bőrbajt jelenthetett. – Lentsés 1577: I. 56a: *Farkas Halyog* 'szürkületi vakság': *Farkas halyog* az Magyarul, mykor valaky yol lath nappal, Napnyugath után kewesse. – A rák 'a sejtek kóros burjánzásával járó betegség'. Ilyen jelentésben a szó először Calepinusnál fordul elő (id. TESz.). – A *zsába*. A hasonló hangalakú szláv 'béka, nyelvrák' szóból származik. Lehetséges azonban, hogy hozzánk 'fájdalmas betegség' jelentéssel került át (TESz.). Első adata: 1595: *farsabat* meg gyogit (Beythe 1595: 13); stb.

Az eddigiekkel ellentétben a betegség enyhe, veszélytelen voltára utal a *bárányhimlő* (vö. 1719: *bárány hümlőzés*; TESz.) *bárány* szava. A bárány ugyanis szelíd, veszélytelen állat. Hasonló szemléleten alapul a német *Schafblatter* 'juhhimlő'. Ez is hathatott a magyar szó kialakulására.

2.3. Gyakoriak már ebben a korban is a **tükörszavak**, például Murmelius 1533: LIV/707: (Gurgulio) *Adam almaia* 'ádámcsutka' (Szamota 1896); a Lentsés Ars Medicájában előforduló *massa* 'méhlepény' (az 1577: 280b-hez ragasztott levélcsíkon). A szó esetleg latin tükörszó, vö. l. *secundinae* 'második', mármint a szülésnél másodikként „megszülető” (TESz.). Tükörszó Apáczai (1653) több elnevezése is, például: Apáczai 1653: 144: *bél köntöse* 'bélfal'; i. m. 147: *ér köntöse* 'érfal' (vö. latin *tunica vasorum*); i. m. 157: *fül dobja* 'dobhártya' (vö. latin *membrana tympani* 'dobhártya', amelyben a *timpanum* = dob); i. m. 147, 160: *inon való husok*... (*egerecské*) 'izom' (vö. latin *musculus* 'kis egér'); i. m. 145: *kapu ér* (ma: *májkapu-gyűjtőér* a neve; vö. l. *vena portae*); i. m. 151: *lepény* 'méhlepény' (vö. latin *placenta* = lepény, kalács); stb.

2.4. Sok esetben a szerzők nem találtak megfelelő kifejezést a latin szavakhoz, ilyenkor **körülírással** éltek.

Murmelius 1533: LXX/897: (Gonorrheus) *agiokban valo betekeseb* 'nemi betegség'; i. m. LXXI/913: (Veternus) *El feleittő betteseg* [!] 'szenilitás' (?); LVI/724: (Ilia) *Embernek syue körneke* (Burian 1901 szerint a latin szó jelentése 'ágyék'); i. m. LXXV/952: (Extasis) *Eznek el tauosasa*; i. m. LXXVII/969: (Grauedo) *Feinek alum hozzo korsaga*; i. m. LXXVI/964: (Hemicranea) *Feinel* (= fejnek) *eggy reszenek faidalma* 'féloldali fejfájás'; i. m. LIII/687: (Gingiua) *Fognak kelő hele* 'íny'; i. m. LIII/685: (Maxilla) *Fog tarto al*; i. m. LXI/795: (Vterus) *Germek fogado hele* 'méh'; LXII/796: (Secundae) *Germek tarto lantorna* 'méhlepény'; i. m. LIX/765: (Condylus) *Izeknet* [helyesen: ízeknek] *hailasa* 'ízületi véggel rendelkező csontresz'; i. m. LXXV/956: (Lunaticus) *Ki holnaponkint meg bolondol* 'holdkóros'; i. m. LVIII/754: (Ambidexter) *Ki mint ket kezre tudia* 'kétkezes'; i. m. LXIV/837: (Neuus) *Munden testön valo tag* 'anyajegy'; i. m. LXVI/862: (Traulus) *Nehezen solo* 'dadogó'; i. m. XLV/574: (Infans) *Nem solható gyermek* 'kisdéd, csecsemő'; i. m. LXXVI/957: (Scrophula) *Nylue allat valo naualia* (Brencsán 2006 szerint 'gümőkóros nyaki nyiroksomó-duzzanat'); i. m. LXXIX/989: (Glaucoma) *Semnek homalussaga* 'zöld hályog'; i. m. XLVIII/622: (Artus) *Tagoknak köteli*; i. m. LXVIII/878: (Hemiplexia) *Tesnek* [!] *eggy fellu valo naualia*; i. m. LXXVIII/981: (Hernia) *Testnek el sakazkodasa* 'sérv'; i. m. LXIV/831: (Tabes) *Töröt wer* 'szifilisz következménye'; i. m. LXX/899: (Pneumonia) *Tüdőnek fel fuualgodasa* 'tüdőgyulladás'; i. m. LXIII/822: (Pori) *Veretyek iaro lik* (Szamota 1896: 1–42).

Lentsés György 1577: I. 15a: *Alom hozo oruossag*; i. m. I. 167a: *Az oldal chyontok alat ualo husos hartyak* 'mellhártya'; i. m. I. 20a: *Dühös busulth bolondsag* 'fúró, düh, dühroham' (vö. Brencsán 2006); i. m. I. 280a: *gyermök tarto* 'méhlepény'; i. m. I. 57a: *Ha az Zöm zep, de keveset latny vele* 'myopia, rövidlátás'; i. m. I. 61a: *Ha Mely szöm Estwe vagy Eyel yol lath, de delbe awagy nappal*

keweseth; i. m. I. 186b: *Hasnak Verrel valo mönese* (= dysenteria 'vérhas'); i. m. I. 73a: *orban ualo termeth husrol*; i. m. I. 164a: *Saarnak az bőr ala ky omlasa* 'sárgaság'; i. m. I. 92b: *Torok előth walo husok* 'mandulák'; i. m. I. 45a: *Zömnnek setetsege* 'glaucoma, zöld hályog'.

Szikszaai 1590/1602: 165: (Gonorrhoea) *Agyekben valo betegség* (Melich 76); i. m. 161: (Batrachus) *A germeknek nyelue alatt valo keles* (Melich 74); i. m. 94: (Oesophagus) *A gyomornak az szai melen az etek be meggen* (Melich 51); i. m. 86: (Maxilla in qua fixi sunt dentes) *a 'kiben fogak alnak* (Melich 48); i. m. 91: (Verpus) *Akkinek szömerem testenek bőre el meczetet* (Melich 50); i. m. 161: (Aphtae) *A 'zajában az inen valo kelések* (Melich 74); i. m. 162: (Condiloma) *Az alfelben ualo sül 'végbélfekély* (Melich 74); i. m. 94: (Peritoneum) *Az belső nagy hartia mely az belt be borittyá* (Melich 51); i. m. 94: (Adeps) *Az bőr alatt valo köuserge* (Melich 51); i. m. 88: (Ilia) *Az embernek szíue körnieke, vagy agyeka* (Melich 48); i. m. 94: (Pylorus) *Az gyomornak iob felől ualo szai az mely az beelre szolgál* (Melich 51); i. m. 97: (Traulus) *Azki a 'szolasban nem mőhat nemőly bötüt ki* (Melich 52); i. m. 97: (Pellus) *Az ki az szolasban valo hertelenkedesből nemőly bötüt uagy syllabat el hagy gyakorta* (Melich 52); i. m. 97: (Ischophonos) *Az ki kesőre, nehezen, es akadozua szol* (Melich 52); *Az testnek középső dereka, mely vagy az niak es az czomb között* (Melich 50–51); i. m. 97: (Infans) *Bölcsőbeli gyermek a 'ki meeg nem szolhat* (Melich 52); i. m. 94: (Trunco, in homine dicitur media pars corporis a collo vsque ad inguina). *Az testnek középső dereka, mely vagy az niak es az czomb között* (Melich 50–51); i. m. 91: (Secūdae) *Burok, gyermek tarto lantorna* (Melich 50); i. m. 168: (Lunaticus) *Eyeli bolódoskodo 'holdkóros* (Melich 77); i. m. 176: (Catapotium) *El nyelő oruosság, uág pilula* (Melich 80); i. m. 86: (Palatum) *fognak belső része* (Melich 48); i. m. 16: (Hydrophobia) *Dühös betegség, mikor az embört az dühös eb meg maria, meg dühödik tüle 'veszetség* (Melich 76); i. m. 163: (Ephialtes) *Eyel valo meg nyomás* (Melich 75); i. m. 177: (Abstinencia) *Eteltől valo meg tartoztatás* (Melich 80); i. m. 176: (Clyster) *Feczkendő, has tisztító oruosság* 'beöntés' (Melich 80); i. m. 160: (Hemiplagia) *Fel Gutta, eggik oldalának el szaradása* (Melich 74); i. m. 85: (Lucinus) *Kinek mind ket szeme kiczin, czik szemü* (Melich 48); i. m. 94: (Diaphragma) *Közep hartia az melly között es az has között* (Melich 51); i. m. 93: (Naevus) *Minden testen valo iegy 'anyajegy* (Melich 50); i. m. 164: (Epidemia) *Mindön dögletös nyaualia 'járvány* (Melich 75); i. m. 161: (Asthma) *Lehellesnek nehez volta* (Melich 74); i. m. 163: (Dispnoea) *Leleketnek nehez uolta* (Melich 75); i. m. 86: (Bucca, interior cauitas) *Szainak belső része, pofa* (Melich 48); i. m. 163: (Epiphora) *Szömnnek gyakran könyyezése* (Melich 75); i. m. 92: (Pori) *Vereitek iaro apro likak*. (Melich 50).

1603 k. Medicinæ variae: *Kinek köszuenies auagy petsenies az szeme 'gyulladt szemü* (Hoffmann [szerk.] 1989: 14).

Szenczi Molnár Albert: 1604: *Agonia. Belső rettenetes hartz; Anatomicus. Holt test metélő; Appetitus. Nagy eteli kivánság; Atheroma. Keleveny, fejer gönyetseggel rakva* (ma: kásadaganat; vö. Brencsán 2006); *Condylus. Váyaid izeinecz czoioia* (ma: bütők, ízületi véggel rendelkező csontresz; vö. Brencsán 2006); *Eugium. az aßfonyjallat bemermes testének kapu hartyaia, mely az Venus első Ostromán rontatikel* (ma: szűzhártya); *Menses. Aßfonyi allat Holnapos nyavalyaja* (ma: menstruáció); *Musculus. Egereczke Item Embernecz tagain valo inas domboru husoc; Periostion. Egy vékony hartya, ki az egeß embernecz minden czontyaikt befödi* (ma: csontthártya; vö. Brencsán 2006); *Peritonacum. Vékony de erős hartia, ki az hasban az töb belt befödi es körül fogja* (ma: hashártya; vö. Brencsán 2006); *Phagaedena. Fekely, vagy keleveny neme, ki az testben magat mind az Czontig beeszi* (ma: kórházi üszkös, mélyreható üszkös szövetelhalás; vö. Brencsán 2006); *Phimosi. Az ferfiui tagnacz nyavalyaja, midön az bőre ugy megborul, hogy az mackrol le nem föfolhat, avagy vizontag rea nem borulhat* (ma: fitymaszűkület; vö. Brencsán 2006); *Porus. Veretec lic, haylic az ember bőrín; Siriasis. Agy velo környekinecz fölizzadása, elhevőlese, kivált kep kis Gyermekeken* (ma: napszúrás; vö. Brencsán 2006); *Steatoma. Testen valo dagadas, kiben faggubabaso nedvesseg vagy* (ma: faggyútömlő; vö. Brencsán 2006); *Trachea. Lelegzet vevő gege* (ma: légcső; vö. Brencsán 2006); *Várix. Dagat öreg Ér az ember testén* (ma: visszeres csomó, gőrcsér; vö. Brencsán 2006); stb. Érdekes, hogy némelyikre (pl. *phagaedena*) ma sincs megfelelő magyar kifejezés.

Máriássy (1614–1635 k.): *Az kinek az alfelebul az uegbelj le jar 'a végbél fekélye vagy visszeres csomója* (Hoffmann [szerk.] 1989: 70); *Török 1619 e.: Az kinek szai meg uez 'a száj fekélye vagy rákos daganata* (Hoffmann [szerk.] 1989: 80); *Szentgyörgyi János 1619 e.: azzonj allatok titkos hellie 'női nemiszerv* (Hoffmann [szerk.] 1989: 200).

Apáczai 1653: 145: *altal rekeftő hártya* 'hashártya'; i. m. 150: *börnek apro menedéki* 'pórusok'; i. m. 157: *domboru kristály lentse* 'szemlencse' (vö. latin *lens*); i. m. 150: *golyok egybe gomolyodot menedéki* 'herecsatornák'; i. m. 151: *magzat be fedő hártýák* 'magzatburok'; i. m. 243: *nyeldekölő kinyitto és bé szoritto inas husa* 'nyelőizom'; i. m. 157: *baglas þerzõ refetskek* 'szaglóidegek'; i. m. 157: *ülõhöz hasonló tsontocska* 'a hallócsontok egyike' stb.

Pápai Páriz 1690/1747: 99: *a' hasat a' melytől által elrekesztő hártya* 'diaphragma, rekeszizom'; i. m. 256: *a' ízek mellett a' hártýákat és a' tsontokat össze kötő szőrös haj nevelők* 'ligamenta, ínshalagok'; i. m. 111: *a' Melynek belső boltozattyát kárpit modra bévonó hártya* 'mellhártya'; i. m. 107: *a' Tüdő sok holyagos lyukai* 'hörgők'; i. m. 236: *a' vizeletnek útain vagy a' Hójagra menő tsatornái* 'ureterek'; i. m. 310: *bőrön való apró nem látszó lyukatskák* 'pórusok'; i. m. 291: *esze nélkül vagyon* 'önkívületben van'; i. m. 312: *esze-nélkül beszél* 'félrebeszél'; i. m. 56: *fülben való zengés*; i. m. 94: *torkában való rotyogtatás* (ugyanitt használja P. Páriz a gargarizálás szót is); i. m. 253: *tsontokat össze kötő szőrös haj nevelők* 'ligamenta, ínshalagok'. – Az extrasistolét Pápai Páriz Ferenc így írja le: *a Szű dobogáson itt érttyük a' Szűnek azt a' felverését, mely rendeletlen és természet ellen vagyon* (i. m. 132–3); a koszorúérgörcsöt pedig így: *a Szű hirtelen megszorúl és fojlódik* (i. m. 130).

Pápai Páriz Ferencz 1708/1749: *Aequimanus. Jobb és bal-kézze egyaránt élő 'kétkézes'; Atheroma. Kásás genyetséggel teli kelevény 'kásadaganat'; Bubones. Egéft testben való mirigyes kelevények, de kíváltképen az ágyék körül; Caesones. Kik annyok hasát fel-metbén születtettek; Ferulae. Deþkátstkák, melyekben az eltörött tsontot kötik a borbélyok 'sínék'; Fundulum. Az a' bél, melynek a' végén nitsen ki-menetel, mellyből gömböztöt csinálnak; Gargarizatio. Torkában meg-rotyogtatás; Gemursa. Láb' újjai alatt való kelés, vagy inkább kemény tsomózás; Haemorrhoides. Vég-hurkán való súly vagy súlyos erek; Herpes. Apró köles-forma fakadékok. Item. Tüzes orbancz; Infantaria. Gyermekek-ágyban-lévő aþony 'gyermekágyas'; Jejenum. Egy bél a' testben, melly mindenkor üres 'éhbél'; Lethargia. Mély álomba ejtő-betegség; Lycanthropia. Farkas marásból lett dühösség (Brencsán 2006 szerint a szó pontos jelentése mikromániás téveszme: a beteg állatnak – farkasnak – hiszi magát); Menses. Aþþonyok 'hóþámi folyások; Steatoma. Kemény tályog, fagygyú forma matériával teli 'fagygyútmóló'; Ureter. Olly ér, mellyen a' vizelet a' holyagba szívárogy 'húgyvezeték'; Varix. Érnek meg-tsomózása az ember 'lábain 'visszér'; stb.*

3. Az orvosló könyvekben nem csupán a szókincs megválasztásával, a magyarázatokkal próbálták a közönséghez közelíteni munkájukat a szerzők. Arisztotelész szerint az adónak tekintettel kell lennie a vevő érzelmeire, és figyelembe kell vennie a meglevő **társadalmi hiedelmeket** is. – Mivel az egyszerű emberekhez nagyon közel állnak a „babonák”, a hozzájuk való közelítésnek egyik hatásos módja a **népi hiedelmek, gyógyszerek, gyógymódok felvétele az orvosló könyvekbe**. Nem lehetünk azonban biztosak abban, hogy például Lentsés György és Pápai Páriz Ferencz valóban ilyen céllal használta-e fel a népi gyógyszereket és gyógymódokat, hiszen köztudomású, hogy a 18. század közepéig keveredett egymással a „hivatalos” és a népi orvoslás ismeretanyaga (Hoppál 1990: 703; Oláh 1956: 84). Hogy népi gyógymódokat felvett a munkájába még Pápai Páriz is, azt maga a szerző is megerősíti, például ezt írja: „*Paraszt orvosságban, leghathatosabban munkálódik ezaránt azon Baknak hugya, ha mihelyt elereszti, azon melegen issza a' beteg*” (1690/1747: 242); vagy: „*Mindeneket [= minden gyógyszert] elő nem számlálok; hanem mindenekelőtte [...] a' szegényekért egynehányat még leírok*” (i. m. 183); vagy „*Jó igen ez-is paraszt orvosságban*” (i. m. 281).

A hagyományos (népi) gyógyítás mágikus-szakrális eredetű gyógymódjainak több típusa van. Ezek közül némelyik gyakran, mások ritkábban és megint mások egyáltalán nem fordulnak elő írásos emlékekben ebben a korban.

3.1. Gyakran találkozunk az orvosló könyvekben olyan évezredes népi hagyománnyal, hogy állati és emberi testrészeket és nedveket (többek között ürülékeket = ganéterápia) ajánlanak gyógyszerként, például: Lentsés 1577: IV. 11b: *[Fenenek eteleről] Folyo vyzben termõth rakokat eses megh, annak az hamwat föld özwe Mezzel, es keosd azzal*; Pápai Páriz 1690/1747: 22: *[Kórságról] Fetske vagy Szarka fiakat elevenen össze-vagdaldván, és a' víz vévő fazékban a' virág közzé vetvén, együtt vészik vizét*. – XVII. sz. Orvosságoknak rendszedése: *Ha az uőlegent megh kötik hazasagaban*

Vedied az holt ember fogat, és azal a uölegent füstöld megh, az utan Isten segetsegebül kedvet teheti az menjaszszonnak (Hoffmann [szerk.] 1989: 460); Pápai Páriz 1690/1747: 335: *Tsuda erő vagyon a' meghólt ember Koponyájában, ha abból az ilyen nyavalyás iszik rend-szerint, és azt sokáig gyakorollya; szemlátomást apaszttya mind a' Gelyvát, mind akarmelly szakát [= daganatféle].* – Lentses 1577 I. 181a: [Hasnak Fayasarol] *Farkasnak ganeyath kyt fön találz valamy Bokron es nem az földön, törd megh, Borban awagy vyzben ad megh ynnya, es kösd az hasara is; Medicinae variae 1603 k.: [Meredekről.] Loszart melegen tedd egy pohárban fejer borban, es ehiomra igiad* (Hoffmann [szerk.] 1989: 21); Becskereki 1698–1703: [Szemölcsről való] *Az tehen mikor egyszersmind ganélik, húgyik, azt az húgyos ganét vedd fel, kenjed avval gyakorta, elvész rólad mind* (Hoffmann [szerk.] 1989: 356); Pápai Páriz 1690/1747: 273: [A Vér-folyásról] *Nem tsinos, de valóban hathatos orvosság e' nyavalyában a' Szamár ganéja: megaszalván 's törvén, adgyák-bé innya.*

3.2. Gyakoriak voltak az analógiás, hasonlóságon alapuló gyógymódok is, amelyek további típusokra oszthatók. **3.2.1.** „Ami elrontja meg is gyógyítja”. **3.2.2.** A betegség eltávolítása, elküldése, átadása, lehúzása; szélnek adás, víznek adás, fához küldés. **3.2.3.** Visszajáról végzett cselekvések.

3.2.1. A néphagyományban szokásos az **analógiás gyógymód**. Ez azt jelenti, hogy ami okozza a betegséget, azzal kell meggyógyítani, vagy: olyan állati résszel kell végezni a gyógyítást, amelyik része beteg az embernek. Például: Lentsés 1577: I. 84a: [fogfájás, fogféreg ellen]: *Földy gylyztakath egess megh, annak hamwath töd az odwas fogban, megh giogytta;* Török 1619: *Aszald megh az gelisztat, teöd porra, es az hamuabol tegy az oduas fogara* (Hoffmann [szerk.] 1989: 123); i. m.: *Az meöli giernöknek eleöszeör foga kezd hullanj, az mellik eleöszeör ki esik, aszald megh, uesd mosarba, teörd megh, ad megh innia, es soha foga annak utanna nem faj* (Hoffmann [szerk.] 1989: 92). – Pápai Páriz 1690/1747: 387: *A' Kigyó marás ellen hamarjában, ugyan a' Kigyó fejét rontsd-meg, és azt kösd a' sebre;* i. m. 135: [Szű-dobogásról.] *a' Szűnek, úgy ittis hasznos [...]* *a' Szarvasnak szivében termett tsont: megtörvén és négy pénz nyomót Borban vagy fekete Tseresznye vízben Megiván;* stb.

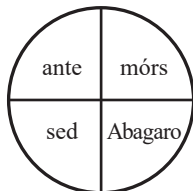
3.2.2. Egészen az ókorig visszavezethető népi hagyományban élő gyógymód volt a **betegségnek a „lehúzása”,** például: Beythe András a következőket írja *Fives konuvében* a bolhafüről: *Fogh faiasrul io az leueleit kiüöl az fogak inin, es kivaltkeppen az faio fogra raknij, de mihelyön raita meg melegzik, azonnal el kely vennij es ismeg mast reia tennij: Az utan azon leueleket, kiket az fogaba raktak özue zödnyj es vizesen yo helyön, kut forrasnal, a földben be asnij hogy el rothadjanak, fölötte igen haznal* (Beythe 1590: 50v–51r). – Lentsés 1577: IV. 12b: [Fenenek eteleről] *Kös Egy elwen rakoth rea, tarch mynd addigh raytha az mygh meg hal, az feneth meg Eoly, Eo magais megh hal.* – Pápai Páriz 1690/1747: 338: [Kigyó marás ellen.] *Mellyezd-meg az eleven Tyúk-hasát, tedd az ilyen sebre, kiszija a' mérgét.*

3.2.3. Az analógiás gyógyító mágia különleges megnyilatkozási formája a **visszajáról végzett cselekvésben** való hit. A gyógyítást ugyanis a megfordítással akarják elérni, úgy, hogy jelképesen helyreállítják a betegség által megfordított élet rendjét (Hoppál 1990: 710). Például: Lentsés 1577: I. 85a: A borostyán magvát rózsaoaljjal, pomagránátnak héjával kellett megfőzni és a fájással ellentétben oldali fülbe kellett helyezni [...] *ha azt az yobhyk fwledben tölteod, bal feleol valo fogad fayasath el wezy. Ha penygh bal feleol tölteod az fwledben, yob felöl valo fogh fayasth vezön el;* Orvosságos könyvecske 1665 k.: [Fogh faias ellen] *Az torna gőkərből faragj le késsel [...] faczard kj, az tormat egj kalanban harom czeppet belöle, azutan az bal kezeden valo nevetlen ujjoddal harom czeppet czeppencz az kanalban, masfelöl való füledben tölczed az orvossagot* (Hoffmann [szerk.] 1989: 253).

3.3. Mágikus, kozmikus erőt tulajdonított a néphit a villám sújtotta fa szilánkjának is, például: Becskereki 1698–1703: *Ha fáj az fogad, menyköütte fának az szálkájával vájjad az fogadat, eláll az fájása véle, az az megszünik az fájása* (Hoffmann [szerk.] 1989: 357).

Használták olykor a mágikus kört is gyógyításra, például: Török 1619: *Tiszta feöldön az fog faio embört allasd meg arczul nap keletre öösze teuen mind ket labat ird meg ez keöuetköző*

circulust laba högynel, de az kest el ne fordicz kezedbe, hanem a' mint előzőr fogod, mind uegig ugy tarcz. Előzőr told az földbe az a litteraba nielig az kest, kergied ha faie? Ha mongia fai: az utan told az o litteraba, ismet az utan a' d litteraba, utolzor az g litteraba. Ualamellikbe toliod penig mindönkor, kergied ha fae, ualamellikön mongia hogi nem fay, mingiart el hadgiad, es el all rola az fogh fayas (Hoffmann [szerk.] 1989: 134).

3.4. A népi fitoterápiának is vannak mágikus elemei. A mágikus-koszmikus erőter biztosításának fontos tényezője többek között, hogy a gyógynövények alkalmazásába a magyar folklór számszimbolikája is beleilleszkedik. A növényi szereket meghatározott számú (három-, hét- vagy kilencféle stb.) növényből vagy a növénynek kilenc darabjából, szeméből állították össze, illetve a gyógyszert meghatározott számban (pl. háromszor) kellett naponta beszedni vagy meghatározott napig (három, hét) szedni stb. Vagy a növényeket meghatározott helyen és módon kellett begyűjteni vagy elfogyasztani (temetőben, sírról, útszélről, keresztútjánál, árokpartról, akasztófa tövére stb.), és sokszor csak meghatározott időben (teliholdkor, újhholdkor, valamelyik jeles napon: György napja, május elseje, pünkösd, Iván napja, úrnapja, Nagyboldogasszony napja, két asszony köze, áldozócsütörtök, Szent János napja, apostolok oszlása, péntek stb.). Például: Lentsés 1577: III. 16b: *Bogachkoroban termöt ferget kylenczet vary be Börben, kösd az Nyakara viselye oth; Medicinae variae* 1603 k.: *Kilenczi szem borsot törý megh, es eginihany petrosoliumal timporald öszue, es ted az faio fogad uduaban* (Hoffmann [szerk.] 1989: 45); Török 1619 e.: *Huszon het [3×9] borsot, es egi görözd fokhagimat teöry megh, elegicz eczetbe, es teöd az faio fogra* (Hoffmann [szerk.] 1989: 101). – Példák a szedés időpontjára. Frankovich 1588: 19: *Ha a böjt mása auagy zent György hauaban el közdöd az gyökereknek es fiweknek zedeset...; Becskereki* 1698–1703: *Mártiusban* az nyírfá még ki nem levedzik, addig vedd vizét egy fűrúval, fűrd meg az ódalát, tedd egy tiszta edényben, mert sok haszna vagyon (Hoffmann [szerk.] 1989: 357); Orvosságoknak rendszedése XVII. század: *Kinek az szaja ki vess. Nincs job, mint husvet napjan ebéd előtt ehomra keszoczet egiel* (Hoffmann [szerk.] 1989: 462); Probal orvosságok 1684: [...] *hogya füveket akar szedni és ásni [...] akkor jó mind fű s mind töve, mikor jó erejében vagyon, azért csak pünköszt hava töltn és Boldog-Asszony napja között való napokon ássad napfeljötté előtt* (Hoffmann [szerk.] 1989: 355).

3.5. Egyéb mágikus gyógymódok. Ide tartoznak még a szóbeli gyógyító eljárások (ráolvasások, imádások); az egyéb vallásos (kereszténységhez köthető) gyógymódok: szentelmények, offerek; a füstölés, a pneumatizálás, valamint a gyógyszeres kezelés meg támogatása egyfajta „pszihoterápiával” (kommendálás, ajánlások, „reklámok”).

A meggyőzés eszközeiről részletesen írtam korábban (Keszler 1012; vö. még Kuna Ágnes 2014 és 2015 is), az egyéb eszközök csak ritkán és elsősorban a kisebb kéziratos orvosló könyvekben fordulnak elő. Például: Újhelyi István 1677: (Méhanya ellen.(= méhsüllyedés) *Az porcsfüvet [...] főzd meg [...] tedd a ködökére [...], s te mondjad ezt: Atyának, Fiúnak és Szentlélek Ur Istennek nevében. Vala egyszer egy zsidó vitéz, kinek neve vala Longinus, ki Christus Urunknak az magas keresztján szívét általöklelte vala kopjával, jöve vér és víz belőle: ez légyen tenéked orvosság. Az betegnek nevét kell említeni* (Hoffmann [szerk.] 1989: 300).

Lentsés 1577: I. 278b és 280a: *[Hogy könnyen szwlhessön az azzonyallath]; Fwstöltesse alol magath pezmawal.*

A népi gyógyítással kapcsolatos társadalmi hiedelmek feldolgozása a gazdag szakirodalom és példaanyag miatt kötetnyi (sőt több kötetnyi) anyagot tennének ki. Itt csupán meglétüket (még a „tudós orvosló” könyvekben is) szerettem volna igazolni.

6. Összefoglalás. A régi magyar szavakat és szókapcsolatokat tartalmazó források tanulóknak és hétköznapi embereknek íródtak, ezért szerzőik próbálták munkájukat a tanulók és az egyszerűbb emberek számára is érthetővé tenni. Igyekeztek köznyelvi szavakat, olykor tájszavakat és hangutánzó szavakat használni. Ha nem tudták lefordítani egyszerűen a latin kifejezéseket, akkor körülírást alkalmaztak. – A tanulmány a szókincs és a kifejezések megválasztásán kívül kitér az orvosló könyvekben (még a „tudós orvosló könyvek”-ben is) megjelenő társadalmi hiedelmekre is.

FORRÁSOK

- Apáczai Csere János 1653. *Magyar Encyclopaedia*. Szigeti József (sajtó alá rendezésével és bevezetőjével) 1977. Kriterion Könyvkiadó, Budapest.
- Becskeréki Váradai Szabó György 1698–1703. *Medicusi és borbélyi mesterség*. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 341–434.
- Benkő Samu (szerk.) 1984. *Szenci Molnár Albert. Napló és más írárok*. Kriterion, Bukarest.
- BesztSj. XV. század. Kiadja: Finály Henrik 1892. *A besztercei szószerzet. Latin-magyar nyelvemlék a XV. századból*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Beythe András 1590. *Fives köntv*. Németújvár.
- Frankovich Gergely 1588. *Hasznos és fölötte szükséges könyv*. Monyorókerék.
- Geréb György 1959. Comenius, Johannes Amos: *Orbis sensualium pictus. A' L'átható Világ*. Az 1669-ben megjelent háromnyelvű kiadás magyar szövege alapján készült, az eredeti fametszetekkel közzétett, bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátott kiadás. Magyar Helikon.
- Házi patika* 1663 k. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 227–46.
- Hoffmann Gizella (szerk.) 1989. *Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből*. József Attila Tudományegyetem, Szeged.
- Horhi Melius Péter 1578: *Herbarium*. Kolozsvár. Reprint Kiadás: Balassi Kiadó, Budapest. 2002. Az idézéskor: 1578/2002.
- Lentsés György 1577. *Ars Medica*. Varjas Béla (kiad.): XVI. századi magyar orvosi könyv. Kolozsvár: Sárkány Nyomda, 1943. A munka az azóta előkerült címén (*Ars Medica*) szerepel már többek között: Péter, M. 2006. *Az erdélyi fogorvoslás történetéből*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- Máriássy János 1614–1635 k. *Egy néhány rendbeli loorvosságok és más orvosságok*. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 53–75.
- Medicinae variae* 1603 k. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 12–52.
- Miskólczy Ferenc 1742. *Manuale chirurgicum, avagy chirurgiai úti-társ*. Streibig János, Győr.
- Murmeliuss 1533. Murmeliuss, Johannis: *Lexicon* [...]. Kiadja: Szamota István: A Murmeliuss-féle latin-magyar szójegyzék 1533-ból. 1896. *Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből* XVI. kötet 7. szám. Magyar Tudományos Akadémia.
- Nadányi János 1669. *Kerti dolgoknak le-írása*. Kolozsvár.
- Orvosságoknak rendszedése*. XVII. sz. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 460–95.
- Orvosságok könyvecske* 1665 k. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 247–66.
- Pápai Páriz Ferenc 1690. *Pax Corporis*. Kolozsvár. – Az idézetek az 1747-es kiadásból valók. Az idézéskor: 1690/1747.
- Pápai Páriz Ferenc. *Dictionarium manuale Latino-Ungaricum et Ungarico-Latinum*. 1708/1767.
- Schlágl Szójegyzék 1405 kör. Kiadja: Szamota István 1894. *A Schlágl magyar szójegyzék. A XV. század első negyedéből*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Szenci Molnár Albert 1604. *Latinovngaricum. Vngarico-Latinum*. Nürnberg.
- Szentgyörgyi János 1619 e. *Testi orvosságok könyve*. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 173–209.
- Szikszai 1590. Szikszai Fabricius Balázs: *Nomenclatura Dictionarium Latino-vngaricum* 1590. Kiadja: Melich János 1906. In: *Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből* XIX. kötet (1904–1906).
- Török János 1619 e. *Orvoskönyv. Lovak orvoslása*. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 77–171.
- Verancsics Faustus 1595. *Dictionarium qvinque [...] lingvarum* [...]. Velence.

SZAKIRODALOM

- Brencsán János. 2006. *Orvosi szótár*⁴. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hoffmann–Axthelm, W. 1973. *Die Geschichte der Zahnheilkunde*. Buch- und Zeitschriften-Verlag, Berlin.
- Hoppál Mihály 1990. Népi gyógyítás. In: Hoppál Mihály (szerk.): *Magyar Néprajz* VII. Akadémiai Kiadó, Budapest, 693–724.

- Issekutz 1959. *Gyógyszertan és gyógyítás* II. Medicina Könyvkiadó, Budapest.
- Keszler Borbála 1012. A meggyőzés eszközei a régi magyar orvosi receptekben. In: Balázs Géza – Veszelszki Ágnes (szerk.): *Nyelv és kultúra: Kulturális nyelvészet*. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest, 150–5.
- Kuna Ágnes 2014. Meggyőzési stratégiák az Ars Medicában (1577k.). In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* VII. SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 105–24.
- Kuna Ágnes 2015. *A meggyőzés nyelvi mintázatai a 16–17. századi orvosi receptben. Kognitív nyelvészeti elemzés*. ELTE, Budapest. (Doktori disszertáció.)
- Magyary-Kossa Gyula 1829. *Magyar orvosi emlékek* I–II. Eggenberg-féle könyvkereskedés, Budapest.
- Melich János 2007. A magyar szótárirodalom. *Nyelvtudományi Közlemények* XXXVII/1–2: 22–54.
- Oláh Andor 1986. „Újhold, új király!” *A magyar népi orvoslás életrajza*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Péter Mihály 2006. *Az erdélyi fogorvoslás történetéből*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- Szöke Péter 1982. *A zene eredete és három világa*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Veres Péter 1951. Válasz az olvasók kérdéseire. A Nyelvőr postájában. *Magyar Nyelvőr* 75: 158–60.

Keszler Borbála

professor emeritus

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék

SUMMARY

Keszler, Borbála

Hungarian sources from the 15th to 17th centuries containing medical terms and expressions and their readership

Early sources containing Hungarian medical words and expressions were typically written for students or for common people; therefore, the authors did their best to make their work comprehensible for their intended readership. They tried to use non-professional terminology, sometimes even dialect words or onomatopoes. If they were unable to give a simple rendering of the intended Latin expressions, they used circumscription. – The paper discusses, in addition to matters of word stock and usage, also some popular beliefs appearing in remedial books (even in “learned remedial books”).

Keywords: Hungarian medical language in the 15th to 17th centuries, the role of readership in authors’ choice of words and expressions, social beliefs